

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

*Володимир Щербатюк**

Висвітлення селянського повстанського руху 1917–1921 рр. у працях радянських воєначальників — учасників революційних подій

У статті показано висвітлення селянсько-повстанського руху 1917–1921 рр. у працях радянських воєначальників — активних учасників революційних подій, розкрито значення їх робіт у дослідженні даного питання.

Ключові слова: селяни, селянський повстанський рух, радянські воєначальники, історіографія, праці.

Історіографічний аналіз селянського повстанського руху в умовах громадянської війни в Україні на сучасному етапі став актуальною проблемою. Праці радянських вчених, сучасних дослідників оприлюднили значний документальний масив,

* *Щербатюк В.М.* — кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету внутрішніх справ.

подали розлогу картину інтерпретацій причин, перебігу, результатів селянського руху 1917 – початку 1920-х рр.

Окремою групою праць із дослідження селянського повстанського руху 1917–1921 рр. стали роботи активних учасників революційних подій 1917–1921 рр., зокрема радянських воєначальників. Незважаючи, що їх творам притаманний здебільшого мемуарний характер, значна частина їх є науковими дослідженнями. Окремі автори згодом стали викладачами військових навчальних закладів. Однак в їх дослідженнях перевага віддавалася виробленню певних тактико-стратегічних орієнтирів боротьби із селянським повстансько-партизанським рухом. Радянських воєначальників єднав тенденційний підхід до повстанського руху в Україні, який в їхніх працях трактувався як «буржуазно-націоналістичний, отамансько-куркульський бандитизм».

Аналізу цих праць у контексті селянського повстанського руху 1917 – початку 1920-х рр. в українській історіографії не приділено достатньої уваги. Незважаючи на ідеологічне нашарування, праці радянських воєначальників розкривали перебіг окремих подій. Їх працям притаманна наявність значного фактологічного матеріалу. Особливо це стосувалося тих із них, що вийшли друком у 1920-х рр. Вони хоч і пронизані ідеологією правлячого режиму, однак менш заангажовані, ніж дослідження вчених у подальші роки радянської доби, коли історичні факти під ідеологічним тиском зазнали значного спотворення. Узагальнююча праця таких робіт сприятиме дослідженню динаміки певних процесів та явищ Української революції 1917–1921 рр., у тому числі й селянського повстанського руху.

Привертають увагу праці військового діяча та дипломата В. Антонова-Овсієнка¹. Зокрема, його чотири томна книга «Записки о гражданской войне», видана Вищою військовою редакційною радою (т. 1) та Державним військовим видавництвом

¹ Антонов-Овсенко В.А. Строительство Красной армии в революцию. – Москва, 1923. – 59 с.; *Его же*. Под вымпелом Октября. – Москва, 1923 – 87 с.; *Его же*. В революции. – Москва, 1983. – 176 с.; *Его же*. В семнадцатом году. – Москва, 1933. – 287 с.

(т. 2–4) у 1924–1933 рр.², де представлений багатий фактологічний матеріал періоду 1917–1919 рр. Щоправда, автор цілеспрямовано випустив період із травня по листопад 1918 р., оскільки, як сам повідомляє: «Стояв далеко від українських справ».

Звісно, що події висвітлюються з радянського погляду, і підкріплюються відповідними офіційними документами. Тому ми маємо підстави стверджувати про односторонність та ідеологічну спрямованість висвітлення подій. Проте наведені історичні факти й нині є важливими для вивчення різносторонніх аспектів селянського повстанського руху. Виклад окремих фактів, їх інтерпретація згодом почали не задовольняти керівників радянської держави. Це стало причиною того, що після 1938 р. книга була вилучена з усіх бібліотек.

У «Записках о гражданской войне» в контексті викладу матеріалу представлено значну кількість селянських партизанських загонів на Правобережжі 1918 р., їх боротьбу з німецькими військами. Важливо, що автор не замовчував підтримку загонами УНР. Досить важливими є дані щодо чисельності повстанців 1919 р. Правда, цифри, які подав В. Антонов-Овсієнко, сам же називав суперечливими. Він обумовлював це тим, що вони надходили з різних джерел. Так, наприклад, чисельність повстанців 1919 р. у Чернігівській губернії коливалася від кількох сотень — «200 кінних, 100 піших при 2–4 кулеметах», що їх подала розвідка 3-ї стрілецької дивізії Червоної армії, до 2 тис. за інформацією «наштаукр» і 20 тис. за не вказаним джерелом. Аналізуючи ці цифри, можемо із певністю говорити про неточність перших, виходячи із відомих у сучасній історіографії щодо тогочасного розмаху повстанського руху. Для правильності нашого твердження пошлемося на думку В. Антонова-Овсієнка з приводу небоєздатності зазначеної дивізії, яке він подає далі в тексті книги:

«В результате разгубленности штабу 3-й стрелечькой дивизии та її небоездатности, банда *(їдеться про один із селянських пов-*

² Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне: В 4 т. Т. 1. – Москва; Ленинград: Высший военный ред. совет, 1924; Т. 2–4. – Гос. воен. изд-тво, 1924–1933.

станських загонів. — В. Щ.) встигла сформуватися і озброїтися з частин 3-ї дивізії, за офіційними даними втрачено 2 кулемети»³.

В. Антонов-Овсієнко аргументовано визначив, що більш загрозливе для радянської влади було становище на Правобережжі. Зокрема, автор зупинився на діяльності у північно-західних повітах Київщини низки великих загонів, зокрема отаманів Струка, Соколовського та інших, підкресливши, що загони Радомишльського повіту мали тісні контакти з повстанцями Лівобережжя, а саме Чернігівщини. Відомості з Горностайполя від 2 квітня 1919 р., що подавалися у книзі, свідчили про негативне ставлення селян до радянської влади:

«У волостях повна дезорганізація. До радянської влади саме негативне ставлення [...]. На радянську владу дивляться як на чужоземну владу — захисницю жидів і спекулянтів, владу робочих, але не селян, владу, яка намагається насадити ненависну комуну»⁴.

Слід звернути увагу, що такому ставленню часто сприяла поведінка червоноармійців. Так, наприклад, В. Антонов-Овсієнко писав про незаконні реквізиції у місцевого населення радянськими військовими частинами. Доповнимо автора, що подібна поведінка червоних спостерігалася протягом усієї присутності більшовицьких військ в українських землях впродовж 1917–1920-х рр. Так, наприклад, це виразно проявилось у січні–лютому 1918 р. під час захоплення та перебування радянських військ у Києві під командуванням М. Муравйова. Це підтверджують його накази, промови, інтерв'ю, які заохочували червоноармійців до безпорядків та безчинств. Так, в одному з наказів, виданому 4 лютого 1918 р. у Дарниці під Києвом, ішлося про «безпощадне знищення всіх офіцерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції»⁵, а перед узяттям Києва М. Муравйов у промові на станції Бахмач закликав:

³ Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. – Т. 3. – С. 338.

⁴ Там же.

⁵ Муравйов Михайло Артемович [Електронний ресурс]: http://uk.wikipedia.org/wiki/Муравйов_Михайло_Артемович

«Жителів не жаліти, вони нас не жаліли, терпіли господарювання гайдамаків [...]. Нема чого боятися кровопускання: хто не з нами — той проти нас».

З інтерв'ю М. Муравйова газеті «Известия ВЦИК» бачимо ставлення більшовицького командарма до українства та селянсько-повстанського руху, загони вільного козацтва якого у лютому 1918 р. завдали частинам 8-ї російської армії нищівної поразки на станції Бобринська:

«Революційна російська армія пройшла Україну, змітаючи на своєму шляху все, що носило на собі ознаки буржуазно-шовіністичного сепаратизму. Одначе наближення червоних військ примушувало повіти, а то й цілі губернії визнавати нашу владу. На Україні довелося натрапити на оригінальну організацію буржуазної самооборони. Особливо давався взнаки Звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував собі фортецю у формі так званого Вільного козацтва. Ця організація не тільки не допустила нашої влади в повіт, а навпаки, сама перейшла до наступу, чим зробила чималу шкоду нашим військам. Я дуже жалію, що мені не довелося зруйнувати це гніздо, втопити в крові тих, що посміли підняти руку на Червону армію»⁶.

Факти щодо низької моральності червоноармійців відзначав і радянський військовий діяч Ю. Щаденко. Зокрема, він писав: *«Старий робітник пізнавав червоних бійців по їх “матерщине”»*⁷.

Автор констатував факт, а інформація потрапила на сторінки журналу «Война и революция» як наслідок відсутності критичної перевірки з боку редакторів-цензорів, про що редакція журналу вже в наступному номері зазначала:

«[...] Редакція визнає свою провину [...]. Редакція зобов'язується зробити все необхідне для підняття на необхідну висоту всієї роботи щодо редагування журналу»⁸.

⁶ Цит. за: *Тютюнник Ю.* Революційна стихія // Записки генерал-хорунжого. – К.: Книга Роду, 2008. – С. 73.

⁷ *Щаденко Е.* Донбасс и его вооружённая борьба (записки участника) // Война и революция. – 1935 (январь-февраль). – С. 32–41.

⁸ Там же. – 1935 (март-апрель). – С. 47.

Факти аморального поводження червоноармійців із місцевим населенням, що їх відзначали радянські воєначальники, підтверджують і документи архівів. Зокрема, у протоколі засідання Уманської повітової військнаради від 28 вересня 1921 р. зафіксовано згвалтування червоноармійцями двох селянок та влаштований загонем особливого відділу безлад, а у протоколі від 5 жовтня 1921 р. — розгром червоноармійцями з 7-ї кавалерійської дивізії Іванківського волосного архіву та місцевої хатичитальні⁹. Із посвідчення Кам'янецької повітової народної управи від 15 червня 1919 р. дізнаємося про єврейські погроми, вчинені більшовиками:

«В м. Купині Кам'янецького повіту 6 і 7 березоля с. р. був страшний погром. Банди більшовиків напали на населення [...] розгромили і знищили ціле містечко»¹⁰.

Правлячий режим дедалі наполегливіше вимагав застосувати у військово-історичних дослідженнях методи марксистко-ленінської ідеології, що позбавляло воєначальників можливості відверто говорити про реальні причини й наслідки протистояння українських селян та радянської влади. Одним із перших військових дослідників, хто застосував такі методи, був М. Какурін, колишній полковник царської армії, армії УНР, УГА, а з 1920 р. — червоний воєначальник. Він написав двотомну працю «Как сражалась революция», видану Державним видавництвом у 1925–1926 рр., а згодом (1990 р.) перевидану «Політвидавом»¹¹. Як ерудований учений, що володів кількома іноземними мовами, М. Какурін залучив до роботи значну кількість іноземних джерел, праці багатьох зарубіжних авторів. Однак, незважаючи на притаманну книзі заідеологізованість, найбільша цінність дослідження полягала в тому, що автор використав

⁹ Галузевий державний архів Міністерства оборони України, ф. Р. 3773, оп. 19823, спр. 12, арк. 44, 46.

¹⁰ Цит. за: *Сергійчук В.* Погроми в Україні: 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах. — К., 1998. — С. 307.

¹¹ *Какурин Н.Е.* Как сражалась революция: В 2 т. Т. 1. — Москва: Политиздат, 1990. — 272 с.; Т. 2. — Москва: Политиздат, 1990. — 432 с.

широку джерельну базу. Слід відзначити, що М. Какурін здійснив це в умовах, коли архівна справа у СРСР проходила лише етап свого становлення.

Досліджуючи революційні події 1917–1921 рр., М. Какурін торкнувся питання селянсько-повстанського руху в Україні, що правда називаючи його «куркульською стихією». Серед отаманів згадав Н. Махна, Н. Григор'єва, Ю. Тютюнника, Зеленого, використовуючи для їх характеристики лайливий тон. Проте нам із-поміж іншого важливо, що дослідник усе ж підтвердив, що протягом усієї революції в Україні діяв повстанський рух. Про це він писав так:

«Банди [...] протягом усієї громадянської війни розгулювали по Україні».

Водночас, М. Какурін помилково твердив, що завершення громадянської війни поклало кінець існуванню повстансько-партизанських загонів¹². Ця так звана умисна помилка була продиктована ідеологічними засадами пануючого більшовицького режиму.

Характеризуючи бойові плани отаманів Зеленого, Н. Григор'єва та Ю. Тютюнника, дослідник зазначав, що в липні 1919 р. з метою організації бойових дій у тилу Червоної армії вони намагалися утворити три корпуси з окресленими районами дій:

- 1-й — [Мазуренко–Тютюнник] розгортався у Сквирському повіті,
- 2-й — [Зелений] — по Дніпру нижче Києва з центром у с. Трипілля,
- 3-й — [Григор'єв] — у межах Херсонщини.

У контексті дослідження повстанського руху становлять інтерес подані М. Какуріним дані щодо їх чисельності. Так, повстанців Н. Григор'єва мало налічуватися 16 000 осіб, інших повстанських корпусів — 5000 піхоти, 1000 вершників, а на озброєнні — 70 кулеметів і 4 гармати¹³.

Проте вже в іншій книзі М. Какуріна та одного з організаторів боротьби з повстанським рухом в Україні, радянського

¹² Какурин Н.Е. Как сражалась революция. – Т. 1. – С. 88.

¹³ Там же. – С. 148.

військового діяча Р. Ейдемана «Громадянська війна на Україні» фігурували інші цифри кількості повстанців Н. Григор'єва — 15000 осіб. Під час аналізу та опису ходу повстання проти радянської влади на чолі з Н. Григор'євим, М. Какурін і Р. Ейдеман справедливо відзначали, що виступ отамана значною мірою відволікав сили червоних від бойових дій на фронті, перешкоджав утвердженню радянської влади на місцях¹⁴.

Зазначені дослідники, характеризуючи розмах повстанського руху в Україні 1920 р., розлого його описували у регіонах найбільш інтенсивного прояву — на Київщині та Кременчужчині. Зокрема, вони звернули увагу, що наприкінці вересня 1920 р. на Київщині одночасно спалахнуло два повстання — у північній частині Звенигородського та у східній Білоцерківського повітів. Їх причинами автори називали примусову мобілізацію до Червоної армії та радянську продовольчу політику, а ядром повстанських загонів визначали «рештки петлюрівської армії», що діяли в радянському заплілі. Особливо великих розмірів, на думку М. Какуріна й Р. Ейдемана, набув виступ у Звенигородському повіті, де сили повстанців налічували понад 4000 осіб. Зі Звенигородщини виступ перекинувся на Київський і східну частину Таращанського повітів. Імовірно, автори мали на увазі так зване Медвинське повстання, що охопило кілька сіл південної частини Богуславського та північної частини Звенигородського повітів Київщини з центром у с. Медвин на Богуславщині. Досліджуючи свого часу цей виступ¹⁵, можемо погодитися з названими його причинами, однак щодо початку й рушійних сил слід зробити уточнення. Повстання тривало з 19 серпня по 10 вересня 1920 р. і брали в ньому участь не «рештки петлюрівської армії», а самі селяни, які не сприймали спроб більшовиків запровадити аграрні перетворення на селі.

Книга зазначених вище авторів вийшла друком 1931 р., коли сталінський режим уже набув сили. У таких умовах М. Какурін

¹⁴ *Ейдеман Р., Какурін М.* Громадянська війна на Україні. – Х.: Держ. вид-во «На варті», 1931. – С. 44.

¹⁵ *Щербатюк В.М.* Медвинське антибільшовицьке повстання 1920 року // Вісник Академії праці та соціальних відносин. – 2009. – № 4. – С. 163–168.

та Р. Ейдеман не могли говорити про суцільне неприйняття радянського режиму українським селянством і його підтримку УНР в роки Української революції 1917–1921 рр. Ідеологічні засади вимагали пов'язати селянські антирадянські виступи з «буржуазним націоналізмом, який проповідували на території України залишки армії УНР і підбивали на повстання селян». Об'єктивізму дослідження перешкоджали й переконання авторів.

У подібному ключі М. Какурін і Р. Ейдеман аналізували виступ наприкінці серпня 1920 р. у районі містечок Германівка, Трипілля та Кагарлик Київського повіту, а також дещо менше повстання в с. Барахти на Васильківщині. Самі ж автори й визначали, що виступи селян мали організований характер: *«Київський бандитизм набрав форм політично організованих виступів»*¹⁶. Визнання радянськими воєначальниками цього факту — важливий чинник для історіографії селянського повстанського руху.

Ще більш активними Р. Ейдеман та М. Какурін називали дії повстанців на Кременчужчині, у межах якої згадували два найважливіші залізничні вузли — Знам'янку й Бобринську¹⁷. Однак, як відомо, ці пункти віддалені від Кременчука. Бобринська (нині — станція Шевченкове) знаходиться у нинішній Черкаській області, а Знам'янка — районний центр Кіровоградської області. Тобто названий авторами район дії повстанців — Кременчужчина — досить обмежений географічно. Названі залізничні станції навіть виходили за межі Кременчуцької губернії, яка існувала з 1920 по 1922 рр. Більш точно цей регіон дій повстанців слід було б назвати Холодний Яр, але не у сенсі місцевості площею близько 7 тис. га¹⁸, а як більшу територію, на яку поширювалася діяльність Холодноярського повстанкомуну: від північних районів сучасної Кіровоградщини до південних районів сучасної Київщини. Про активність повстанського руху влітку 1920 р. автори свідчать:

¹⁶ Ейдеман Р., Какурін М. Громадянська війна на Україні. – С. 69–70.

¹⁷ Там само. – С. 71.

¹⁸ Холодний Яр [Електронний ресурс]: http://uk.wikipedia.org/wiki/Холодний_Яр.

«Повстанці, головним чином, намагалися захоплювати важливі залізничні вузли (Знам'янка, Бобринська, Долинська, П'ятихатка), до того ж, вимушені піти з одного району, повстанці здебільшого переходили до сусіднього, стараючись безупинно держати під ударом найважливіші залізничні ділянки».

Тобто, територія виступу охоплювала сучасні Дніпропетровщину, Кіровоградщину та Черкащину. Автори переконують, що повстання в Кременчуцькій і Київській губерніях 1920 р.:

«мали одне спільне завдання — відрізати Червону армію від її тилу й полегшити полякам і петлюрівцям захоплення Правобережної України»¹⁹.

Значною мірою можемо погодитися, що в умовах польсько-радянської війни 1920 р. бойові дії повстанців Правобережжя були спрямовані на підтримку армії УНР, яка спільно з польськими військами змушена була вести війну проти РСФРР та УСРР.

По-іншому подавали дослідники повстанський рух у Лівобережній Україні, ототожнюючи його з махновщиною. Проте автори вдавалися до фальсифікацій, зазначаючи:

«Окремі бандитські загони, що періодично з'являлися в Катеринославській, Донецькій, Харківській та південно-східній частині Полтавської губерній, є не що інше, як рештки повстанської армії Махна».

Зазначимо, що з літа 1920 р. згадувати про повстанські загони Лівобережжя як про «рештки махновської армії» недоречно, адже виснажлива боротьба Н. Махна з радянськими військами розпочалася з кінця листопада 1920 р., коли після розгрому П. Врангеля радянське командування, порушуючи підписану угоду, розпочало ліквідацію частин свого недавнього союзника й лише наприкінці серпня 1921 р. Н. Махно разом із 77 бійцями змушений був перейти на територію Румунії. Дослідники все ж визнавали існування на теренах Лівобережної України — у східній частині Київської, Чернігівської, частково Полтавської губерній — діяльність селянських повстанських загонів уенерів-

¹⁹ *Ейдеман Р, Какурін М.* Громадянська війна на Україні. – С. 71.

ського спрямування. Однак, намагаючись применшити їх роль у регіоні, необґрунтовано твердили про незначну їх кількість²⁰.

Про широкий розмах повстанського руху на Правобережжі та Кременчужчині восени 1920 р. йдеться у працях М. Фрунзе, що вийшли друком у 1920-х рр. і згодом увійшли до двотомника його праць, який побачив світ 1957 р. Важливо, що видання містило різноманітні документи за підписом радянського воєначальника. Так, наприклад, у телеграмі голові Раднаркому В. Леніну командувач Південним фронтом М. Фрунзе 6 жовтня 1920 р. доповідав, що внаслідок діяльності

«бандитських зґрай (*читай: повстанських загонів*. — В. Щ.) у Правобережній Україні, а також у Кременчуцькій губернії [...] часто порушується зв'язок [...] відчувається велика нестача у галузі постачання як на фронті, так і в тилу»²¹.

Окремі матеріали книги присвячено діям повстанської армії Н. Махна, зокрема спільній із червоними боротьбі проти військ П. Врангеля. У документах також відтворюються факти переслідування частинами Червоної армії махновських загонів наприкінці 1920 р., здебільшого на Лівобережжі²².

Про зростаючу кількість повстанських комітетів на Лівобережжі та активність повстанського руху по обох берегах Дніпра йдеться у праці Б. Козельського «Шлях зрадництва й авантюри (Петлюрівське повстанство)», виданої 1927 р. Привертає увагу дещо контроверсійне твердження автора — колишнього співробітника Надзвичайної комісії — до висловленої вище думки Р. Ейдемана і М. Какуріна щодо повстанського руху в Лівобережній Україні 1920 р. Зокрема, він переконував, що на Лівобережжі «*організації росли і плодилися мов поганки після дощу*». Автор звертав увагу на тісний зв'язок «організацій» із «партизанськими загонами». Так, увагу Б. Козельського привернули організації Полтавщини — Комітет визволення України (керівник —

²⁰ Ейдеман Р., Какурін М. Громадянська війна на Україні. — С. 76.

²¹ Фрунзе М.В. Телеграма Предсовнаркома Леніну № 23, 6 октября 1920 г. // *Его же*. Избранные произведения. Т. 1. — Москва: Воениздат МО СССР, 1957. — С. 359.

²² Там же. — С. 241.

Прийма) та підпорядкований йому Полтавський губерніяльний повстанський комітет (голова — Сопар-Нельговський). Важливо, що окрім власної оцінки він подав коротку довідку про діяльність організацій, що свідчила про їх тісний зв'язок із повстанцями Переяславського, Лубенського, Гадяцького повітів та окремими селянсько-повстанськими загонами Правобережжя, зокрема Звенигородського повіту на Київщині²³.

Акцентуючи увагу на повстанстві Правобережжя, Б. Козельський, у першу чергу, зазначав, що Холодний Яр правив

«за міцну фортецю українського повстанства [...], старанно зберігаючи свою незалежність і протиставляючи себе радянській владі. Таким непохитним і невблаганним ворогом він був на протязі 1920 й мало не всього 1921 р.».

Основними ж силами Холодного Яру автор називав загопи отаманів Деркача, Загороднього, Мамаєва, Петренка та ін. Привертає увагу цікавий факт:

«Після розгрому Олександрійської дивізії отаман Хмара остаточно схилив свою голову перед Холодним Яром»,

тобто підпорядкувався Холодноярському повстанському. Б. Козельський констатував:

«Авторитет Холодного Яру був дуже великий, його визнавали навіть багато отаманів, які йому не підлягали»²⁴.

Проте, визнаючи авторитет повстанському, у книзі цього автора не йдеться про поширення його впливу поза Холодним Яром. Відомо, що територія, контрольована цією військово-політичною організацією не була сталою, — охоплюючи в основному Чигиринський і східну частину Черкаського повітів вона впливала й на Південну Київщину, райони Полтавської та Херсонської губерній. У 1921 р. організація контролювала Чигиринський, Олександрійський, Єлизаветградський, Звенигородський, частину Уманського повітів. Опорною базою залишався Холод-

²³ Козельський Б.В. Шлях зрадництва й авантюри (Петлюрівське повстанство). – Х.: Держ. вид-во України, 1927. – С. 78.

²⁴ Козельський Б.В. Шлях зрадництва й авантюри... – С. 75.

ний Яр — урочища в околицях Чигирин, а також Мотронинський монастир²⁵.

Не можемо оминати твердження Б. Козельського про появу в 1920 р. нових повстансько-партизанських загонів, або, як він твердив, «величезної сили бандитських ватаг», та активізацію вже існуючих. Автор виокремив сприятливі умови виникнення загонів: наявність зовнішніх фронтів, господарське безладдя, злість куркульства, широка хвиля дезертирства, а також назвав ряд отаманів, які воювали проти більшовиків на теренах України: Голого, Гризла, Цвітковського, Мордалевича, Дороша, Яременка, Багатиренка, Цербарюка, Струка (усі на Київщині), Киктя, Левченка, Деркача, Хмару, Клепача, Яблучка, Мамаю, Залізняка, Загороднього, Степового, Каліберду, Бондаря (Кременчуцька губернія), Гонту, Христового, Матвієнка, Вояку, Штапу (Полтавщина), Шепеля, Кладного, Заболотного, Моргуля, Громого, Салтиса (Поділля). Усіх їх він називав «петлюрівцями», що свідчило про політичну орієнтацію на УНР. Однак автор робив помилку, коли твердив, що всі вони почали діяти у 1920 р.²⁶ Йому слід було б назвати причини виникнення повстанських загонів, проте він обмежився умовами, які цьому сприяли.

Розпочата в 1919 р. політика радянзації України у наступному році впроваджувалася дедалі наполегливіше. Утретє прийшовши до влади 1920 р. в Україні, більшовики врахували помилки політичного курсу 1919 р. й переглянули аграрну політику — було ухвалено нове земельне законодавство, яке передбачало зрівняльний поділ землі, що значною мірою приваблювало найбідніші та найбільш упосліджені верстви українського села. В умовах масового невдоволення з метою впровадження у життя більшовицької політики втілювалися заходи, що спри-

²⁵ *Щербатюк В.М.* Пошукові експедиції як спосіб дослідження селянського повстанського руху доби Української революції 1917–1921 років (За результатами пошукових експедицій організації «Витоки» Національної спілки краєзнавців України) // Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2009. – № 5. – С. 168–169.

²⁶ *Козельський Б.В.* Шлях зрадництва й авантюри... – С. 81.

яли виконанню завдання «диференціації села». Розпочавши розкол селянської громади на групи за ознакою наявності засобів виробництва, радянська влада намагалася заручитися підтримкою бідняків та середняків, перерозподіляючи землю й засоби виробництва. Ці процеси мали йти паралельно з виконанням селянського повстанського руху.

Роль класової боротьби у майбутніх війнах та її взаємозв'язок із повстанським рухом у теоретичному дослідженні «Стратегія» обґрунтував радянський воєначальник, теоретик, військовий публіцист і педагог О. Свечин. Стверджуючи, що класовий характер майбутніх війн без сумніву активізує партизанські виступи та призведе до загострення партизанської війни, автор, як приклад, навів події в Україні 1918–1920 рр., дійшовши висновку, що повстанський рух необхідно обов'язково поставити під контроль держави й використати в боротьбі з ворогом:

«Усе, що є цінним в його (повстанських. — В. Щ.) рядах необхідно якомога скоріше охопити рамками регулярної організації»²⁷.

Радянські воєначальники вдавались не лише до опису, аналізу й досліджень селянського повстансько-партизанського руху, але й спробували на основі свого досвіду виробити тактику боротьби з ним. Так, аналіз тактичного досвіду боротьби з повстанством провів Р. Ейдеман у книзі «Ударные уезды и районы. (К вопросу о борьбе с бандитизмом)». Автор підкреслював, що в Україні в кожній губернії існували райони, повіти, які були «вогнищами бандитизму»:

«У таких районах, — констатував Р. Ейдеман, — ми маємо справу з фактичною відсутністю [радянської] влади. Ревкоми та ради існують лише номінально і перебувають під впливом того чи іншого отамана, або ж цілих підпільних організацій; населення ж не виконує ніяких державних нарядів і безперервно живить зброєю та живою силою бандитів [...], кожен із таких районів має своїх вождів — отаманів».

²⁷ Свечин А. Стратегия. — Москва: Военный вестник, 1927. — С. 118.

Одним із найбільш впливових отаманів Р. Ейдеман вважав Мордалевича, який діяв у районі Радомишль–Коростень, отамана Гризла — у Звенигородському та Хмару — у Чигиринському повітах. Особливо він звертав увагу на підтримку повстанцями програмних засад УНР²⁸.

Аналізуючи тактику боротьби з повстанством, Р. Ейдеман наголошував, що в активних повстанських районах «необхідна не лише серйозна військова робота, але з метою встановлення радянської влади — організаційно-політична»²⁹. Проте його план дій із повстанським рухом ґрунтувався на радянських, партійних та військових інструкціях, відповідно й стратегія боротьби, з одного боку, розвивалася, а з іншого — обмежувалася цими ж інструкціями. Зокрема, автор керувався «Положением об управлении тылами Югзапфронта», виданим у квітні 1920 р. та затвердженим Раднаркомом України й військовою нарадою фронту. Тому організаційно-політична робота являла собою процес поєднання військових дій із заходами щодо зміцнення радянської влади. До останніх належала й практика розшарування селянства, або, як це назвав Р. Ейдеман, — «розкріпачення сільського бідняка від опікунства всесильних куркулів». Відповідно боротьбу з повстанським рухом на початку 1920 р. автор охарактеризував як безсистемну, що зводилася лише до знищення живої сили повстанства. Проте вже з квітня 1920 р., відзначав Р. Ейдеман, до протистояння селянсько-повстанському рухові був залучений весь радянський апарат³⁰.

Одним із тактичних прийомів боротьби з українським повстанством автор називав практику «ударних районів», яка почала застосовуватися з листопада 1920 р. Підрозділів військ внутрішньої служби (ВНУС)³¹ для боротьби з повстанцями не виста-

²⁸ *Эйдеман Р.* Ударные уезды и районы. (К вопросу о борьбе с бандитизмом). — Х.: Издание Укрпура, 1921. — С. 6–7.

²⁹ Там же. — С. 7.

³⁰ Там же. — С. 3.

³¹ До завдань підрозділів ВНУС, створених у вересні 1920 р., входила охорона державного ладу, особливо важливих державних установ та об'єктів, підприємств, транспортування вантажів, сировини, продовольства,

чало. Тому військова нарада ВНУС в кожній губернії визначала «повстанський повіт», де проводилася військова й політична кампанія щодо відновлення радянської влади та встановлення «твердого революційного порядку». Р. Ейдеман виклав конкретний перелік заходів, обов'язкових для цього тактичного прийому.

Відзначимо, що згадана тактика не мала очікуваного представниками радянської влади успіху, що було логічним в обставинах збройного спротиву селянства та виходячи з умов самих заходів. Про це свідчив і сам Р. Ейдеман, який серед причин невдач називав «недостатнє напруження сил та зосередження уваги на поставлених завданнях під час проведення кампанії». Проте найважливішою причиною він вважав «інертність, проявлену окремими партійними та радянськими органами на місцях»³². На нашу думку, автор скинув із терезів протиборства сам повстансько-партизанський рух, незламність духу повстанців, їх тактико-військову майстерність у сукупності зі знанням місцевості, що нерідко переважували в бойових сутичках зі значними силами противника.

Для дослідників селянського повстанського руху інтерес становлять відомості про «ударні повіти» в Україні 1920 р.:

- у Чернігівській губернії — Глухівський,
- у Київській — Канівський,
- у Кам'янець-Подільській — Балтський,
- в Одеській — Первомайський,
- у Миколаївській — Єлизаветградський,
- у Полтавській — Кобеляцький,
- у Харківській — Ізюмський,
- у Катеринославській — Новомосковський,

збройна боротьба з контрреволюційними виступами і бандитизмом, охорона транспорту й інфраструктури на шляхах сполучення, військового майна, збройна підтримка продзагонів під час вилучення у населення так званих надлишків сільськогосподарських продуктів та боротьба зі спекуляцією. Війська ВНУС становили резерв діючої Червоної армії.

³² *Эйдеман Р. Ударные уезды и районы... – С. 26.*

в Олександрівській — Олександрівський,
у Донецькій — Старобільський.

Над виробленням тактики й стратегії боротьби з селянським повстанським рухом активно працював М. Тухачевський, у статті якого «Борьба с контрреволюционными восстаниями» (1926 р.)³³ йдеться:

«У районах надійно вкоріненого повстанства доводиться вести не бої та операції, а цілу війну, яка повинна закінчитися надійною окупацією повстанського району, насадити в ньому знищені органи радянської влади й ліквідувати саму можливість формування населенням бандитських загонів. Словом боротьбу доводиться вести, в основному, не з бандитами, а з усім місцевим населенням [...]. Виконуючи завдання викорінення необхідно перш за все знищити органи самовизначеної селянської влади [...] ця робота повинна супроводжуватися насадженням радянської влади першочергово у вигляді ревкомів, з перетворенням їх згодом у виконкоми, по мірі утвердження радянського ладу»³⁴.

Відзначимо, що у боротьбі з українськими повстанцями більш ефективно воювало не мобілізоване до Червоної армії місцеве населення, а вихідці з Росії чи зросійщених промислових міст України, та найбільше — інтернаціональні загони з китайців, латишів та ін. Особливо це було відчутно в період 1918 – перша половина 1920 рр., коли в українському селі більшовики ще не розпалили соціальну боротьбу та класову ворожнечу. Так, наприклад, радянський військовий діяч Й. Якір, котрий у 1918 р. сформував один із перших у Червоній армії китайських підрозділів (батальйон) відзначав про його бійців:

«Платню вони по 50 рублів отримували і на платню дуже серйозно дивилися. Життя легко віддавали, а плати вчасно й годуй добре»³⁵.

³³ Тухачевский М. Борьба с контрреволюционными восстаниями // Война и революция. – 1926. – № 7. – С. 3–17; № 8. – С. 3–15; № 9. – С. 3–16.

³⁴ Там же. – 1926. – № 7. – С. 9.

³⁵ Якир И.Э. Десять лет тому назад // Этапы большого пути. Воспоминания о гражданской войне. – Москва: Военное изд-во МО СССР, 1962. – С. 71.

Архівні документи підтверджують, що місцеве партійно-радянське керівництво для боротьби з повстанським рухом бажало мати у кожному повіті військові підрозділи, особовий склад яких був мобілізований з інших місцевостей. Так, наприклад, керівники Звенигородського повіту в березні 1920 р. зверталися до Київського губерньського ревкому з проханням надіслати батальйон «зі сторонніх, немісцевих людей», в іншому випадку вони «у подальшому не беруть на себе відповідальності за [...] радянське будівництво»³⁶.

20 квітня 1920 р. уряд радянської України ухвалив «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями». Основні заходи спрямовувалися на посилення репресій стосовно селянства, яке підтримувало повстанців. У місцевостях, охоплених повстанським рухом, запроваджувався інститут заручників та відповідачів, яких розстрілювали після будь-якого виступу проти радянської влади. За відверто ворожого ставлення населення до влади та відмову видати повстанців передбачалися найрізноманітніші суворі покарання — від артилерійського обстрілу до спалення села. Звісно, що в таких умовах повстанці змушені були змінювати свою тактику. Коли проти них зосереджувалися значні військові підрозділи загони розпорошувалися, знову збираючись в умовленому місці. Для збереження сільського населення повстанці почали обходити села, а контакти з селянами здійснювалися вибірково, через перевірених осіб. У частини сільських мешканців більшовицький терор викликав страх, що у 1920 р. сприяло зменшенню масової підтримки повстанства місцевим населенням, поширенню співпраці з органами влади.

Однак певне затухання відкритого збройного протистояння на початку 1920-х рр. не свідчило про зникнення протиборства між селянством і більшовицьким режимом, яке було закладене не лише його антиселянською політикою, але й самою підтримкою незаможника, адже селянин-бідняк, отримавши наділ та економічне заохочення, досить швидко перетворювався на се-

³⁶ Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. Р. 1, оп. 4, спр. 3, арк. 45–46 зв.

редняка, а то й заможного селянина. А згідно зі спрямуванням більшовиків на ліквідацію заможних верств такий селянин ставав ворогом радянської влади.

Участь надзвичайних комісій у ліквідації повстанського руху в Україні аналізувалася М. Лацисом (Я. Судрабс) у книзі «Два года борьбы на внутреннем фронте. Популярный обзор двухгодичной деятельности чрезвычайных комиссий по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлением по должности», що вийшла друком у 1920 р. Автор книги — голова Всеукраїнської надзвичайної комісії — акцентував увагу читачів на ролі ВУНК у ліквідації повстань та змов проти радянської влади. М. Лацис, один із перших офіційних історіографів ВУНК, опублікував звіти про діяльність чекістів, написав низку статей про її роботу. Для історіографії повстанського руху з названої вище книги важливими є фактологічні дані окремих виступів в Україні. Зокрема, короткі відомості про Куренівське повстання квітня 1919 р.:

«Вибухнуло під Києвом у селах Петрівці, Межигір'я, Вишгород і докотилося до приміської Куренівки та робітничої частини Подолу».

Детального висвітлення ходу повстання М. Лацис не подав, проте вказав на кількість його учасників (500 осіб) та роль загонів НК у придушенні³⁷. Вважаємо чисельність повсталих значно применшеною, а значення повстання автор замовчував, хоча з переконливістю можемо твердити, що воно надзвичайно вагоме, адже чи не вперше за роки Української революції 1917–1921 рр. історичною столицею України намагалися оволодіти не регулярні війська, а повстанці. Це свідчило про широкий розвиток повстанського руху весною–літом 1919 р. та активний спротив населення більшовицькій владі.

Цікавий також огляд розвитку повстанства та підпільних організацій у різних куточках України. Зокрема, М. Лацис пи-

³⁷ *Лацис (Судрабс) М.Я.* Два года борьбы на внутреннем фронте. Популярный обзор двухгодичной деятельности Чрезвычайных комиссий по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлением по должности. – Москва: Госиздат, 1920. – С. 25.

сав про підготовку в липні 1919 р. повстання в Києві. Окремі факти стверджували, що агітацію проти радянської влади проводили червоноармійці. ВУНК виявила керівників запланованого виступу — Ружицького, Двориникова, Столяровського. Усі вони були розстріляні³⁸. Інше повстання, що готувалося в Києві, М. Лацис не датував, проте зазначив, що його організаторами стали студенти Н. Стодоля й К. Корж, які разом зі спільниками намагалися оволодіти мостами біля Києва та здійснити державний переворот. Акцію повинні були підтримати окремі команди червоних військ та отамани Зелений, Ангел, Соколовський³⁹. Сучасні дослідники стверджують, що організація, очолювана Н. Стодолею та К. Коржем, була викрита більшовиками 19 серпня 1919 р.⁴⁰

М. Лацис також описав спробу повстанців повалити радянську владу на Чернігівщині наприкінці липня 1919 р. Зокрема, ідеться, що 28 липня 1919 р. було розкрито змову в Городнянському та Чернігівському повітах. Керівник організації — студент-медик Карл Ліико-Шантель. М. Лацис твердив, що провідники виступу мали зв'язки з армією А. Денікіна. Це підтверджувалося викриттям білогвардійських штабів у Чернігові, Городні, Івашківцях, Куликовці, Тупичеві, Вихвостові, Хрипівці, Петрушині, Ріпках, Звеничеві, Терехівці, Хлібівці. Автор простежив плани повстання, навів важливі факти. Зокрема, виступ почався у с. Хрипівці, звідки селяни рушили на Городню, але були розсіяні частинами Червоної армії:

«Зі 100 осіб учасників виступу більше половини заарештовано. Знайдена зброя вилучена. Керівник повстання при спробі втечі розстріляний»⁴¹.

Про запеклу боротьбу органів ВУНК із повстанцями свідчать наведені М. Лацисом дані стосовно кількості загиблих чекістів

³⁸ *Лацис (Судрабс) М.Я.* Два года борьбы на внутреннем фронте... – С. 26.

³⁹ Там же. – С. 26–27.

⁴⁰ *Полтава Л.* Українські повстанські загони в 1929–1920 роках // Вісті комбатанта. – 2009 р. – 13 червня [Електронний ресурс]: <http://kombatingwar.blogspot.com/2009/06/1919-1920.html>.

⁴¹ *Лацис (Судрабс) М.Я.* Два года борьбы на внутреннем фронте... – С. 28.

за два роки діяльності «надзвичайки» — 5000 осіб, із них в Україні — 2000⁴². Зрозуміло, що чисельність убитих селян автор не навів, однак оприлюднив кількість повстань в окремому часовому проміжку. Так, тільки з 1 по 19 липня 1919 р. особливий корпус ВНК при підтримці армійських підрозділів придушив у Київській губернії — 111, Полтавській — 37, Чернігівській — 12, Волинській — 20, Подільській — 12, Херсонській — 14 антирадянських повстань⁴³.

Якщо М. Лацис відзначав, що у боротьбі з радянською владою окремі повстанські організації та загони взаємодіяли влітку 1919 р. із денікінцями, то О. Єгоров у книжці «Разгром Деникина 1919 г.» перелічив ряд причин, які, на його думку, вже до осені 1919 р. спричинили активне розгортання селянського повстанського руху та масові збройні виступи селянських загонів проти денікінців. Серед таких причин він назвав визнання права власності на землю за колишніми власниками та несприйняття А. Денікіним самостійності України. О. Єгоров дійшов висновку, що у війні білих та червоних значну роль відіграла позиція, яку займало українське селянство. Зокрема, він переконував:

«Якщо весною й літом 1919 р. білі сили Півдня Росії здобували перемоги, то це пояснюється головним чином невизначеним ставленням селянства до радянської влади. Але тепер, коли стало зрозумілим спрямування земельної політики білих [...] — воно (селянство. — В. Щ.) рішуче переходить якщо не повсюди у табір пролетарської революції, то у всякому випадку — у табір масового руху проти денікінщини».

Підкреслюючи антиденікінський селянсько-повстанський рух як сприятливу умову боротьби Червоної армії з білогвардійськими військами, майбутній радянський маршал інтерпретував селянський рух як «напівкуркульський, напіванархістський з явними ознаками чистого бандитизму»⁴⁴. Зрозуміло, що

⁴² Лацис (Судрабс) М.Я. Два года борьбы на внутреннем фронте... – С. 81.

⁴³ Полтава Л. Українські повстанські загони в 1929–1920 роках.

⁴⁴ Єгоров А.И. Гражданская война в России: Разгром Деникина 1919 г. – Москва: АСТ; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2003. – С. 223.

така характеристика цілком відповідала офіційним поглядам. Водночас, зростанню антиденікінського селянсько-повстанського руху сприяло ще й ставлення білих військ до місцевого населення — лише з вересня по листопад 1919 р. денікінці замордували понад півсотні євреїв у містечку Буки, у Монастирищі — 98 осіб, у с. Рижанівка Звенигородського повіту — 25 осіб і т.д.⁴⁵

Підбиваючи підсумки боротьби з повстанством, М. Фрунзе у статті 1921 р. визначив ці події як «мала війна»⁴⁶, а сам рух характеризував «політичним бандитизмом». На його думку, боротьба із селянськими виступами в Україні являла собою «велике поле для вивчення й отримання відповідних узагальнень теоретичного порядку». Визначаючи перспективи завдань генерального штабу Червоної армії автор наголошував на розробці

«ідей малої війни в їх застосуванні до майбутніх воєн із противником, який технічно стоїть вище»⁴⁷.

М. Фрунзе обґрунтовував та намагався виправдати мілітаризацію суспільства у мирний час:

«Необхідно твердо засвоїти, що саме в мирний час повинні бути закладені надійні основи [...], які діятимуть під час війни»⁴⁸.

В іншій своїй статті («Берегите же революцию», газета «Комуніст» від 7 листопада 1921 р., згодом увійшла до другого тому вибраних творів радянського воєначальника) М. Фрунзе висловлював думку, що зумовлене часом скорочення чисельності армії вимагало максимального посилення роботи з підготовки резервів, наголошуючи:

⁴⁵ ДАКО, ф. 3050, оп. 1, спр. 167, арк. 27.

⁴⁶ Фрунзе М.В. Единая военная доктрина и Красная армия // Армия и революция. – 1921. – № 1. – С. 20–78 (передрук: Фрунзе М.В. Единая военная доктрина и Красная армия // Вопросы стратегии и оперативного искусства в советских военных трудах (1917–1940). – Москва: Воениздат МО СССР, 1965. – С. 29–40).

⁴⁷ Фрунзе М.В. Единая военная доктрина и Красная армия // Армия и революция. – 1921. – № 1. – С. 34.

⁴⁸ Фрунзе М.В. Избранные произведения. – Москва: Партиздат, 1934. – С. 151.

«Ми повинні прагнути до поступового перетворення всієї трудящої маси на озброєний народ»⁴⁹.

Здійснити це автор пропонував через подальший розвиток частин особливого призначення (ЧОП), основною функцією котрих було надавати допомогу органам радянської влади у боротьбі з «контрреволюцією» та повстанським рухом⁵⁰.

Необхідність застосування у боротьбі з повстанським рухом військових підрозділів при підтримці населення підкреслював інший очільник Червоної армії — С. Каменев, на той час головнокомандувач збройних сил Республіки. У статті «Красная армия» він писав:

«По ліквідації громадянських фронтів далеко не відразу зтихла тріскотня пострілів і гарматна канонада. Весь 1921 рік, що протікав за так званого мирного стану, показав усю умовність мирного становища, в якому ми тоді перебували. [...] Усюди доводилося братися за зброю та ліквідовувати всякого роду повстання»⁵¹.

Отже, радянські воєначальники у своїх працях показували реальне становище в Україні 1921 р. — з одного боку через репресії, проголошену владою амністію, застосування військової сили, що вивільнялася від боротьби на фронтах, відбувалося затухання повстанського руху, а з іншого — загони продовжували діяти, хоча їх операції вже не мали такого розмаху, як у 1918–1920 рр. Крім того, у значній частині праць зосереджено великий масив фактологічного матеріалу, особливо у тих із них, що вийшли друком у 1918 й до кінця 1920-х рр. Командири Червоної армії аналізували селянський повстанський рух у контексті аналізу воєнних дій громадянської війни. В окремих дослідженнях повстанство розглядалося здебільшого крізь призму тактичних методів боротьби радянської влади з цим явищем.

⁴⁹ Фрунзе М.В. Берегите же революцию (Красная армия и революция) // Избранные произведения. Т. 2. – Москва: Воениздат МО СССР, 1957. – С. 25.

⁵⁰ Там же. – С. 26.

⁵¹ Каменев С.С. Красная Армия // Записки о гражданской войне и военном строительстве. – Москва: Воениздат МО СССР, 1963. – С. 246–247.

Щербатюк В. Освещение крестьянского повстанческого движения 1917–1921 гг. в трудах советских военачальников — участников революционных событий.

В статье показано освещение крестьянско-повстанческого движения 1917–1921 гг. в трудах советских военачальников — активных участников революционных событий, раскрыто значение их работ в исследовании данного вопроса.

Ключевые слова: крестьяне, крестьянское повстанческое движение, советские военачальники, историография, труды.

Shcherbatiuk V. The interpretation of the insurrectionary peasant movement of 1917–1921 in the works of the Soviet high-rank officers who were the participants of the revolutionary events.

The article shows the interpretation of the insurrectionary peasant movement of 1917–1921 in the works of the Soviet high-rank officers who were the active participants of the revolutionary events, discloses the significance of their works in the research of this issue.

Key words: peasants, insurrectionary peasant movement, Soviet high-rank officers, historiography, works.